

परिशिष्टम्

व्यवहार-वाक्यानि

हरिः ॐ / नमो नमः/ नमस्कारः/ प्रणामः!	— Hello!
सुप्रभातम्	— Good morning
सुमध्याह्नम्	— Good afternoon
शुभरात्रिः	— Good night
अस्तु	— Alright/ Okay
कृपया	— Please
धन्यवादः	— Thank you
स्वागतम्	— Welcome
क्षम्यताम्	— Excuse me/ Pardon me/ Sorry
चिन्ता मास्तु	— Don't worry
श्रीमन्	— Sir
मान्या/आर्या	— Lady
साधु-साधु/ समीचीनम्	— Very good
आम्	— Yes
ना	— No
अलम्	— Enough/ Stop
श्रीमन्! अहं जल-पानार्थं गन्तुम् इच्छामि?	— Sir! May I go to drink water?
श्रीमन्! अहं लघुशङ्कार्थं गन्तुम् इच्छामि?	— Sir! May I go to toilet?
श्रीमन्! अहं किम कार्यार्थं गन्तुम् इच्छामि?	— Sir! I want to go for some work?
अहं प्रष्टुम् इच्छामि	— I want to ask something
अहं न जानामि	— I don't know
मया न ज्ञातम्	— I didn't understand
कथमस्ति भवान्/भवती?	— How are you?
आगच्छन्तु	— Come in

उपविशन्तु	— Sit down
उत्तिष्ठन्तु	— Stand up
ज्ञातम् वा ?	— Do you understand?
बहिर्गच्छतु	— Get out
अलं वार्तालापेन/ मा वदत	— Don't talk
पुनः मिलामः	— See you again
जन्मदिनस्य शुभाशयाः	— Happy birthday
नववर्षस्य शुभाशयाः	— Hearty greetings for a happy New Year
सफलतायै अभिनन्दनम्	— Hearty congratulations on your success
शुभाः ते पन्थानः	— Happy journey
नववर्षं नवचैतन्यं ददातु	— Let the new year bring a new life
भवदीयः समारम्भः यशस्वी भवतु	— Wishing the function a grand success
शतं जीव शरदो वर्धमानाः	— May you live for a hundred years
भवतः नाम किम्?	— What is your name?
भवान् कुत्र गच्छति?	— Where are you going?
भवान् कस्यां कक्षायां पठति?	— In which class do you study?
भवतः विद्यालस्य नाम किम्?	— What is the name of your school?
भवान् कुत्र वसति?	— Where do you live?
मम नाम अस्ति	— My name is
अपि कुशलं ते/ भवतः/ भवत्या?	— Are you fine?
कथं चिरादागतोऽसि?	— Why did you come late?
किं जातम्?	— What happened?
अपि सर्वं कुशलम्?	— Is everything Okay?

भवान् ह्यः कुत्र गतः आसीत्?

— *Where did you go yesterday?*

भवता/भवत्या किं पृष्टम्?

— *What have you asked?*

भवता/ भवत्या किं कथ्यते?

— *What do you say?*

किम् एतत् उचितम्?

— *Is this right?*

भवता/ भवत्या! ज्ञातम् एतत्?

— *Do you! understand this?*

किम् भवान्/भवती एतदर्थम्

— *Would you give me permission for this?*

अनुमतिः दास्यति?

मम अपि एषः विचारोऽस्ति

— *This is also my opinion*

सर्वे कुशलिनः सन्ति

— *Everyone is fine*

शान्तं भव

— *Be calm*

कलहं मा कुरुत

— *Don't quarrel*

तूष्णीं भव।

— *Be quiet*

उपविशत यूयम्

— *Sit down please*

पाठं पठत

— *Read this lesson*

पाठं स्मरत

— *Learn this lesson*

सत्यं वद

— *Always speak the truth*

प्रियं वद

— *Always speak politely*

किं खादसि?

— *What do you eat?*

शनैः वद

— *Speak slowly*

उच्चैः मा वद

— *Don't speak loudly*

किमर्थम् उच्चैः वदसि?

— *Why do you speak loudly?*

वृथा मा वद

— *Don't speak unnecessarily*

किमर्थम् एवं जल्पसि?

— *Why are you beating around the bush?*

शीघ्रं कुरु

— *Be quick*

अलम् अतिविस्तरेण

— *Unnecessary elaboration is not required*

अलम् अतिविकत्थनेन

— *Unnecessary selfpraise is not required*

अलम् मिथः कलहेन	— Don't quarrel
उच्चैः करतलध्वनिं कुरुत	— Clap loudly
अत्र उपविशत	— Sit here
अवकरम् इतस्ततः मा क्षिपत	— Don't throw garbage here and there
गीतं गायत	— Sing a song
मह्यं चाकलेहं देहि	— Give me a chocolate
अहम् अपि खादितुम् इच्छामि	— I also want to eat
लेखं लिखत	— Write an essay
भोजने किम् अस्ति?	— What is the menu for the meal?
गतः कालः पुनः न आयाति	— The past never comes back
समयस्य सदुपयोगं कुरुत	— Always use your time wisely
पठितस्य अभ्यासं कुरुत	— Practice what you read
मया कार्यं कृतम्	— I have completed my work
मया कार्यं न कृतम्	— I have not completed my work
पाठं स्मृतं न वा ?	— Have you learnt this lesson?
किमर्थं तूष्णीम् असि ?	— Why are you quiet?
त्वरितं कुरुत	— Do it quickly
एतत् उचितं न अस्ति	— This is not fair
निरर्थकं कार्यं मा कुरुत	— Don't do useless work
सुष्ठु उक्तम्	— Well said
सज्जाः भवत	— Be ready
अभ्यासं कुरुत	— Do Practise

ध्येय-वाक्यानि

सेवा अस्माकं धर्मः	— थल सेना
शं नो वरुणः	— जल सेना
नभः स्पृशं दीप्तम्	— वायु सेना
योगक्षेमं वहाम्यहम्	— भारतीय जीवन बीमा निगम
विद्ययाऽमृतमश्नुते	— राष्ट्रीय शैक्षिक अनुसंधान और प्रशिक्षण परिषद्
यतो धर्मस्ततो जयः	— उच्चतम न्यायालय
शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्	— अखिल भारतीय आयुर्विज्ञान परिषद्
निष्ठा धृतिः सत्यम्	— दिल्ली विश्वविद्यालय
विद्ययाऽमृतमश्नुते	— काशी हिन्दू विश्वविद्यालय
बलस्य मूलं विज्ञानम्	— रक्षानुसंधान विकास संगठन
अहर्निशं सेवामहे	— डाक तार विभाग
सत्यं शिवं सुन्दरम्	— दूरदर्शन
आदित्याज्जायते वृष्टिः	— भारतीय मौसम विभाग
बहुजनहिताय बहुजनसुखाय	— आकाशवाणी
तत् त्वं पूषन् अपावृणु	— केन्द्रीय विद्यालय संगठन
ज्ञानविज्ञानविमुक्तये	— विश्वविद्यालय अनुदान आयोग
असतो मा सद्गमय	— केन्द्रीय माध्यमिक शिक्षा संस्थान
सत्यमेव जयते	— भारत सरकार
धर्मचक्रप्रवर्तनाय	— लोक सभा
युद्धं प्रज्ञायै	— सैन्य विद्यालय
योऽनूचानः स नो महान्	— राष्ट्रीय संस्कृत संस्थान
योगः कर्मसु कौशलम्	— भारतीय प्रशासनिक सेवा अकादमी
जननीजन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी	— नेपाल सरकार
जलेष्वेव जयामहे	— इण्डोनेशिया जल सेना
कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन	— इण्डोनेशिया वायु सेना
आकाशे शत्रून् जहि	— थल सेना में वायु रक्षा विभाग
श्रमेव एव जयते	— श्रम मंत्रालय

संवादाः

1. निशा — नमो नमः सखि! एवं धावन्ती कुत्र गन्तुं तत्परा असि ?
- गरिमा — सखि! वस्तुतः अत्यन्तं त्वरायामस्मि, अद्य मम विद्यालये सौन्दर्यप्रतियोगिता अस्ति, तत्रैव गमनीयम्।
- निशा — सौन्दर्यप्रतियोगिताऽस्ति। सौन्दर्ये कीदृशी प्रतियोगिता? एतत्तु विधात्रा प्रदत्तं रूपमेव। विधातुः निर्णये कीदृशी प्रतियोगिता?
- गरिमा — एतत्तु सर्वथा सत्यं परं विधात्रा प्रदत्तं रूपं कः कथं रक्षति गुणान्वितं च करोति इति अस्य कृते प्रतियोगिता आवश्यकी।
- निशा — सखि ! त्वं सत्यं वदसि, परं किं केवलं बाह्यरूपमेव महत्त्वपूर्णम्? किम् आन्तरिकगुणानां न किमपि महत्त्वम्?
- गरिमा — एवं नास्ति सखि! विजेतृनिर्धारणाय सौन्दर्यप्रतियोगितासु बाह्यसौन्दर्येण सह मानवीयगुणानामपि परीक्षणं भवति।
- निशा — कथमान्तरिकगुणाः परीक्ष्यन्ते इति तु मम जिज्ञासा वर्धते?
- गरिमा — प्रश्नोत्तरमाध्यमेन, प्रतिभागिनीनां व्यवहारेण च आन्तरिकगुणानां परीक्षणं भवति।
- निशा — वस्तुतः एव दर्शनीया प्रतियोगिता। किमहमपि त्वया सह प्रतियोगितां द्रष्टुं चलेयम्?
- गरिमा — आम् आम्। अवश्यमेव। आगच्छ मया सह। शीघ्रं चलावः। प्रतियोगितायाः समयस्तु सञ्जातः।
2. दर्पणः — किमर्थं खिन्नाऽस्ति भवती?
- मेधा — कस्त्वम्? कथं ज्ञातं त्वया?
- दर्पणः — आश्चर्यम्! भवती मां न जानाति?
- मेधा — मम मातापितासखिभिरपि अविज्ञातं तथ्यं त्वया अवगतम्। मम कृते तु एतदेव महदाश्चर्यम्।
- दर्पणः — भो! अहं दर्पणोऽस्मि। भवती मां तव प्रतिरूपमेव अवजानातु।
- मेधा — किमेवम्?
- दर्पणः — आम्! प्रायः जनाः निजं सुन्दरतमं रूपं द्रष्टुमिच्छन्ति परं ते न जानन्ति यदहं केवलं यथायथं रूपमेव दर्शयामि।
- मेधा — उचितं कथितं त्वया। जनाः स्वार्थस्य वशीभूय अस्मान् सततं भ्रामयितुं प्रयतन्ते।
- दर्पणः — एतदर्थमेव जनाः तथ्यमवगन्तुं न समर्थाः।

- मेधा — सत्यमुक्तं त्वया। वयमपि मिथ्याप्रशंसया भ्रान्ताः भूत्वा तथ्यं विस्मृत्य अहङ्कारिणः भवामः। त्वमेव तथ्यं ज्ञापयित्वा अस्मभ्यम् आत्ममन्थनस्य अवसरं प्रयच्छसि।
- दर्पणः — एतदेव मम वास्तविकं प्रयोजनम्।
- मेधा — धन्यवादाः बोधनाय। गच्छामि खिन्नतापहरणाय।
अधुना प्रतिदिनं द्रष्टुम् आगमिष्यामि।
- दर्पणः — (विहस्य) शुभास्ते सन्तु पन्थानः।
3. इक्षुदण्डः — भोः निम्बवृक्ष! निरन्तरं विशालताम् प्राप्स्यसि मत्समक्षम्। तव फलानि तु लघूनि कटूनि च। जानासि किं कियत् मधुरं अहम् अस्मि। सर्वान् एव मधुररसेन पूरयामि।
- निम्बवृक्षः — आम् वस्तुतः एव त्वमतिमधुररसेन युक्तः। जनाः न केवलं खादन्ति त्वाम् अपितु तव रसमपि मग्नतया पिबन्ति। परं यदा शरीरं व्रणयुक्तं जायते मधुरतायाः प्राचुर्येण तदा मम प्रयोगेण एव त्वचः रोगाः नश्यन्ति।
- इक्षुदण्डः — कथमेवं भणसि मित्र! अहं तु मधुरतायाः भाण्डारः। मत्तः एव गुडशर्करयोः निर्माणं भवति यच्च मिष्टान्नानां मूलम्। मम रसपानं तु ग्रीष्मतापं हरति, एतदर्थं तु आपणे यत्र तत्र सर्वत्र इक्षुरसं विक्रीयते।
- निम्बवृक्षः — सत्यं परं तेन मधुररसपानेन मधुमेहरोगिणां व्याधिरपि वर्धते। कथं विस्मरसि इदं तथ्यम्?
- इक्षुदण्डः — विस्मरामि न परं वस्तुतः मधुमेहरोगस्य तु अन्यान्यपि बहूनि कारणानि। मुख्यतः अस्मै रोगाय जीवनचर्या, सन्तुलितभोजनाभावः आदीनि कारणानि।
- निम्बवृक्षः — मित्र ! अहं एतन्न कथयामि यत् रोगः तव कारणेन भवति अपितु मधुमेहरोगिणां रोगः वर्धते यदा तदा तस्य हरणाय ममोपयोगः एव हितकारी भवति।
- इक्षुदण्डः — आम् एतत्तु सर्वथा सत्यम्। एवम् आवां द्वावेव तापहारकौ उपयोगिनौ च। अत एव प्रतिवेशिनौ।
4. अङ्कुशः — अमित! अमित! आगच्छ। शीघ्रम् आगच्छ।
- अमितः — (अमितः न शृणोति)
- अङ्कुशः — अमित! भवान् कुत्र अस्ति? किमर्थं न शीघ्रम् आगच्छति।
- अमितः — आगच्छामि। आगच्छामि।
- अङ्कुशः — अवश्यमेव अन्तर्जाले कालं वृथा यापयति।

- अमितः — किम् इच्छति भवान् ?
- अङ्कुशः — अहं किञ्चित् न इच्छामि, परं भवान् दिवारात्रम् अन्तर्जाले किं करोति? कालं वृथा नयति ।
- अमितः — मया कालः वृथा न नीतः ।
- अङ्कुशः — अहर्निशम् अस्य प्रयोगं करोति तथापि कथयति- “कालं वृथा न नयामि ।”
- अमितः — आम् । आम् । सत्यं कथयामि अहम् । परियोजनार्थं सामग्रीसञ्चयनं करोमि ।
- अङ्कुशः — मृषा मा वद । सामग्रीसञ्चयनम् अर्धहोरापरिमितमेव कालम् अपेक्षते। भवान् तत्र किञ्चिद् अन्यं पश्यति ।
- अमितः — अहं किञ्चिद् अन्यं न पश्यामि ।
- अङ्कुशः — अन्तर्जालस्य उचितप्रयोगः एव करणीयः अतिप्रयोगः तु वर्जयेत् ।
- अमितः — (शिरो नत्वा किञ्चिद् न वदति)
5. राधा — मोहिनि! किमर्थं चिन्तिता इव प्रतीयसे ?
- मोहिनी — परं मम पुत्रः अन्यथासमर्थः अस्ति। तस्य कृते विशेषविद्यालयस्य आवश्यकता अस्ति ।
- राधा — किमर्थम् ! अस्माकं वसत्याम् एव सर्वोदयः विद्यालयः वर्तते। तत्रैव प्रवेशं कारयतु ।
- मोहिनी — एतत् कथं सम्भवम्? एतादृशेभ्यः छात्रेभ्यः विशेषावधानस्य आवश्यकता भवति ।
- राधाः — विशेषविद्यालयः? न, न, भगिनि! सर्वकारस्य योजना अस्ति सर्वे विद्यार्थिनः सहैव अध्ययनं कुर्वन्तु ।
- मोहिनी — धन्यवादाः भगिनि! महतीं चिन्ताम् अपसारितवती भवती ।
- राधा — एवं नास्ति । समावेशिशिक्षायाः उद्देश्यमस्ति- सर्वे विद्यार्थिनः सर्वेषाम् आवश्यकताम् अवबुध्य परस्परं साहाय्यं कुर्वन्तु ।
- मोहिनी — किमेतत् सत्यम्? किं राकेशः अपि सामान्यबालकैः सह पठितुं शक्नोति? (विद्यालयस्य.....चलति)
- राधा — अथ किम्?
- मोहिनी — अहं राकेशस्य शिक्षार्थं चिन्तिता अस्मि ।
6. (विद्यालयस्य अवकाशाय घण्टानादः भवति सर्वे छात्राः गृहं प्रति गन्तुमुत्सुकाः धावन्तः इव प्रतीयन्ते परं गिरीशः तु मन्दं मन्दम् एव उद्विग्नमनाः भूत्वा चलति ।)
- हरीशः — मित्र गिरीश! त्वम् अवकाशे जातेऽपि गृहं प्रति गन्तुमुत्सुकः किमर्थं नैव दृश्यसे? अपि कुशलं सर्वम् ?

- गिरीशः — आम् सर्वं कुशलं परं गृहे न कोऽपि अस्ति मह्यं प्रतीक्षारतः। अतः एव मन्दगत्या गच्छामि ।
- हरीशः — किमर्थम्? त्वमेकाकी एवासि गृहे ?
- गिरीशः — आम् स्वपित्रोः अहमेव एकाकी पुत्रः।
- हरीशः — तर्हि मातापित्रोः कश्चिदपि गृहे न भवति किम् ?
- गिरीशः — नैव, मम पितरौ प्रातःकाले कार्यालयं गच्छतः । रात्रौ नववादनात्पूर्वं कोऽपि गृहं नागच्छति ।
- हरीशः — अहो! सत्यमेव चिन्तायाः विषयः। तव पितामहः इत्यादयः कुत्र वसन्ति ?
- गिरीशः — पितामहः पितामही च पितृव्येन सह ग्रामे वसतः। अधुना तानेव प्रार्थयिष्यामि यदागत्य ते सर्वे अत्रैव वसन्तु ।
- हरीशः — आम् पितामहं, पितामहीं, पितृव्यं च सर्वान् ग्रामात् आकारय ।
- गिरीशः — (शीघ्रं गच्छन्) आम् अधुनैव गत्वा दूरभाषेण संवादं करोमि। आशास्ति यत् ते ममाग्रहम् अवश्यमेव स्वीकरिष्यन्ति ।
- हरीशः — अत्युत्तमः विचारः । एवमेव कुरु ।
- गिरीशः — अस्तु मित्र! गच्छामि पुनर्मिलनाय ।
- हरीशः — शिवास्ते सन्तु पन्थानः ।

7. (सुमितः अमितः च उपवने भ्रमतः)

- अमितः — सुमित! चिन्तितः दृश्यसे ।
- सुमितः — आम्। चिन्तितोऽस्मि ।
- अमितः — किमर्थम् ?
- सुमितः — गणितपरीक्षायां मया न्यूनाः अङ्काः प्राप्ताः ।
- अमितः — तेन किम्?
- सुमितः — गणितविषयः तु अनिवार्य-विषयोऽस्ति।
- अमितः — जानामि अहम् ।
- सुमितः — परं मया तु अस्मिन् विषये सदैव काठिन्यम् अनुभूतम् ।
- अमितः — तेन किम्?
- सुमितः — अग्रे किं करिष्यामि ?
- अमितः — किं न जानासि केवलं दशमकक्षापर्यन्तम् एव अस्य विषयस्य पठनम् निवार्यम् ।
- सुमितः — जानामि तु।
- अमितः — तर्हि किमर्थं त्वं चिन्तामग्नः? चित्रकलां गृहीत्वा स्वयोग्यतां प्रदर्शय ।
- सुमितः — (किञ्चित् न वदति)
- अमितः — भवान् चित्रकलायां निपुणः अस्ति ।

- सुमितः — (शिरः प्रचालयति)
 अमितः — चित्रकलायाः माहात्म्यं तु प्रतिदिनं वर्धते एव ।
 (संवदन्तौ गृहं प्रति गच्छतः)
8. शिक्षिका — भवन्तः सर्वे दशमकक्षायाः छात्राः। किं भवन्तः स्वजीवनलक्ष्यविषये चिन्तितवन्तः ?
- एकः छात्रः — आम् महोदये! अहं गणितविषयं गृहीत्वा अभियान्त्रिकीं पठिष्यामि ।
 (मनोजः)
- शिक्षिका — शोभनम्, मनोजः तु अभियान्त्रिकीं पठिष्यति। श्यामे! त्वं किं पठिष्यसि ?
 श्यामा — महोदये! मम रुचिः सङ्गीते अस्ति, अतः अहं सङ्गीतविषयं गृहीत्वा स्नातकपरीक्षां सम्मुखीकरिष्यामि, तदनन्तरं साधनां कृत्वा सङ्गीतक्षेत्रे भविष्यनिर्माणं करिष्यामि ।
- शिक्षिका — बहुशोभनम्! तरुण! शिरः विनम्य किं चिन्तयसि?
 तरुणः — अहं व्यावसायिक-प्रबन्धनक्षेत्रे (एम.बी.ए.) कर्तुम् इच्छामि परम्.....
 शिक्षिका — परं किम्?
 तरुणः — मम पिता एकः निर्धनः कृषकः, सः व्यावसायिक-प्रबन्धनशिक्षायै अत्यधिकं शुल्कं दातुम् अक्षमः ।
 शिक्षिका — तरुण! एतदर्थं चिन्तां मा कुरु। मेधाविनां छात्राणां कृते धनस्य कापि समस्या न भवति। सर्वे वित्तकोषाः उच्चाध्ययनाय ऋणं ददति। त्वं दत्तचित्तो भूत्वा अध्ययनं कुरु। तव शुल्कस्य चिन्ता सर्वकारस्य अस्ति। अध्ययनं समाप्य एव ऋणशोधनं कर्तव्यं भविष्यति ।
- तरुणः — सत्यम् महोदये! मम मनसः चिन्ता अपगता। धन्यवादाः ।
9. सुमेधा — (शनैः शनैः किञ्चित् वदति)
 माता — सुमेधे ! शनैः शनैः किं वदसि ?
 सुमेधा — यत् पठितं तत् स्मरामि।
 माता — परं हस्ते पुस्तकं तु न अस्ति।
 सुमेधा — (पुनः स्मर्तुं रता अभवत्)
 माता — प्रथमं स्मर तदनु पुनरावृत्तिं कुरु ।
 सुमेधा — मया स्मृतम् अधुना अभ्यासं करोमि।
 माता — पुनरावृत्तिः तु अनिवार्या ।
 सुमेधा — अध्यापकेन अपि एतत् कथितम् ।
 माता — पुनः पुनः अभ्यासेन विषयः हृदयङ्गमः भवति ।
 सुमेधा — आम्

- माता — किं जानाति भवती, पुनः पुनः अभ्यासेन एव अर्जुनः श्रेष्ठः धनुर्धरः अभवत्।
- सुमेधा — पठितं मया ।
- माता — अतः सततम् अभ्यासं कुरु ।
10. तन्वी — सखि अवनि! भवती ह्यः विद्यालयं न आगतवती। अपि कुशलिनी त्वम्?
- अवनी — आम् तन्वि! आम्, सर्वथा कुशलिनी अस्मि। ह्यः तु पक्षिणां सौन्दर्यं द्रष्टुम् पक्षिविहारं गता आसम्।
- तन्वी — अहो! अत्यद्भुतम्। कुत्रास्ति पक्षिविहारः?
- अवनी — भारते अनेके पक्षिविहाराः सन्ति अहं तु दिल्ल्याः समीये 'नोएडा' इति नगरम् अगच्छम्।
- तन्वी — के के खगाः दृष्टाः तत्र ?
- अवनी — तत्र न केवलं सामान्याः, अपितु दुर्लभाः खगाः अपि दृष्टाः, यथा- काष्ठकूटः, नीलकण्ठः, विविधाः चटकाः परमधुना वृक्षाणां कर्तनेन वनानां नाशेन च तेषामाश्रयस्थलानि नष्टानि ।
- तन्वी — (मध्ये एव) विरम सखि विरम। मम उत्कण्ठा वर्धते ।
- अवनी — आम् एताम् अनुभूतिमेव प्राप्तुमहं तत्र गता आसम् ।
- तन्वी — आम् सत्यं कथयसि सखि! पक्षिणः यदा पक्षौ प्रसार्य इतस्ततः कूजन्तः उड्डयन्ति तदा तान् दृष्ट्वा अपूर्वा एवानन्दानुभूतिः भवति ।
- अवनी — वस्तुतः खेदस्य विषयः अस्माकं पितरः तु कथयन्ति यत् तेषां शैशवावस्थायाम् अनेके खगाः गृहेषु इतस्ततः विचरन्ति स्म।
- तन्वी — वस्तुतः अद्यत्वे नगरेषु तु पक्षिणां दर्शनमेव प्रायः दुर्लभमेव ।
- अवनी — तदैवाधुना पशुपक्षिसंरक्षणाय विविधाः पक्षिविहाराः, अभयारण्यानि च निर्मायन्ते।

